ISSN 2410-1176 (Print) • Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 42 • ISSN 2616-4183 (Online)

DOI: 10.31866/2410-1176.42.2020.207641
УДК 783:091"15"

ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС «АЗБУКИ-ПІВЧОЇ» З РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА XVI СТ.

Підгорбунський Микола Анатолійович
Кандидат історичних наук, доцент,
ORCID: 0000-0002-2678-5147,
e-mail: nikolauspidg@gmail.com,
Київський національний університет культури і мистецтв,
вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133

Мета роботи – палеографічний аналіз півчої азбуки з рукописного збірника XVI ст. та виявлення характерних особливостей її формування. Методологія дослідження включає системний аналіз, що сприяв осмисленню рукописних півчих азбук-переліків. Для окреслення часових і кількісних характеристик досліджуваного матеріалу використано статистичний та хронологічний методи. Порівняльний аналіз дав змогу встановити логічні закономірності формування азбук-переліків. Актуальність публікації пов'язана зі зростаючим інтересом до музичної спадщини Української Православної Церкви. Нагальною потребою є ґрунтовне дослідження колекцій богослужбових півчих збірок, стан яких з кожним роком погіршується та збільшується ризик втрати цінного матеріалу. Наукова новизна дослідження визначається тим, що проаналізовано півчу азбуку з рукописного збірника XVI ст., здійснено її палеографічний опис та проведено порівняльний аналіз невменних знаків. Висновки. Палеографічний аналіз півчої азбуки дав змогу виявити загальні риси в формуванні її невменними знаками. Також визначено певні відмінності з іншими азбуками в подібних рукописних збірниках. Наповнення невменними знаками азбук відбувалося відповідно до їхнього використання під час півчої практики. Як правило, в азбуку вносилися ті знаки, які вважалися найважливішими у виконанні церковних піснеспівів. Більшість півчих азбук XV–XVII ст., незважаючи на деякі відмінності, дуже подібні за складом невменних знаків. Здійснено розподіл невменних знаків на чотири групи від самих простих, що не мають різновидів, до складених, які поділяються на групи й підгрупи. Нез'ясованим залишається питання розшифрування невменної нотації, яка супроводжує богослужбові тексти. Вирішити означену проблему можна завдяки об'єднанню зусиль українських учених-медієвістів та активній співпраці знауковцями західноєвропейських країн.

Ключові слова: рукописний збірник; піснеспіви; азбука-перелік; нотопис; невменні знаки; фіти

Вступ

Рукописні півчі збірники Православної церкви XVI–XVII ст. мають важливе значення для дослідження музичної спадщини українського народу. В деяких з цих збірників розміщені півчі азбуки, в котрих подаються назви невменних знаків та їхнє графічне зображення. Ці знаки є цінним джерелом у дослідженні Стовпового (невменного) нотопису, який до сьогодні залишається нерозшифрованим.

Актуальність публікації пов'язана зі зростаючою увагою до історичного минулого Української Православної Церкви. Нагальною потребою є ґрунтовне дослідження колекцій богослужбових півчих збірок, стан яких з кожним роком погіршується. Значна частина богослужбових півчих збірок XVI–XVII ст. залишається недостатньо дослідженою, що, своєю чергою, стримує рух у плані розшифрування невменного нотопису.

Дослідженням рукописних півчих збірок із колекції фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського займалися О. Іванова та Л. Дубровіна, які провели аналіз рукописних півчих збірок Міней, Тріодей і Октоїха. Результати досліджень науковці виклали у працях «Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Іванова, 2016) та «Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Іванова & Дубровіна, 2003), сконцентрувавши головну увагу на загальному описі рукописів та їхньому змісті. Під час проведення опису рукописних збірок вченими були

© Підгорбунський М. А., 2020

ISSN 2410-1176 (Print) • Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 42 • ISSN 2616-4183 (Online)

встановлені приблизні роки їх написання, що дає змогу простежити хронологію створення півчих азбук.

Важливою також є праця М. Бражнікова «Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV–XVIII веков» (Бражников, 1972), у якій проводиться аналіз двох азбук-переліків. Одна з них XV ст., інша – XVI ст., що не дає повної картини всіх збережених азбук-переліків з XV по XVI ст.

Мета статті

Метою статті є палеографічний аналіз півчої азбуки із рукописної збірки XVI ст. та виявлення характерних особливостей її формування.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні різних наукових методів: системний аналіз сприяв осмисленню рукописних півчих азбук-переліків; для окреслення часових і кількісних характеристик досліджуваного матеріалу використано статистичний та хронологічний методи; порівняльний аналіз азбук-переліків дав змогу встановити логічні закономірності, які впливають на їхнє формування.

Виклад матеріалу дослідження

Перші півчі азбуки XV–XVI ст. становлять простий перелік невменних знаків, які займали один або два аркуші рукопису. Вони могли бути розташовані і на початку збірника, і наприкінці або, навіть, у середині збірника. В одному збірнику доволі часто об'єднувалися Ірмологій, Октоїх і Праздніки або Ірмологій, Октоїх і Обіход. Перші Азбуки-переліки не мали заголовку, але їх легко можна було розшукати серед церковних піснеспівів. Здебільшого вони були розташовані в середині збірника і розміщувалися між розділами, найчастіше – перед чи після Октоїха (інший варіант – Ірмологія), де найчастіше використовувався богослужбовий спів.

Поява перших азбук, стверджує М. Бражніков (Бражников, 1972, с. 8), стала «вираженням і наслідком давнього процесу формування теоретичного підґрунтя під повсякденну практику культового співу». Цей «давній процес», на думку вченого, сягає XIII–XIV ст., хоча музично-теоретичні керівництва цього періоду не збереглися. М. Бражніков (Бражников, 1972) припускає, що осмислення теоретичних питань розпочалося в Києві, звідки поширилося і на інші міста та області (с. 11–13). Іншої думки дотримувався В. Металов (Металлов, 1912), стверджуючи, що короткі рукописні півчі азбуки були створені не раніше XV ст. (с. 277). Перші з них мали графічне зображення і назву невматичних знаків, не вказуючи на спосіб їхнього виконання.

Зазначимо, що потреба закріпити теоретичні знання письмово виникла внаслідок збільшення теоретичного матеріалу, а саме: збільшення різновидів невменних знаків, утворення складених знаків тощо. Цю інформацію вже було важко втримати в пам'яті півчого, тому і починають виникати перші півчі азбуки в рукописних богослужбових збірках української Православної церкви, щоб допомогти півчим розібратися в багатоманітті невменних знаків.

Найповніші азбуки не можуть повною мірою розкрити всю систему Стовпового (невменного) розспіву. Основна складність розуміння стародавніх півчих азбук полягає в тому, що їхні автори утримуються від пояснення найпростіших та елементарних позицій, що і є головною проблемою сучасних дослідників. Певні формулювання й пояснення виконання тих чи тих невменних знаків, які були зрозумілими півчими в давні часи і не вимагали детального роз'яснення, перестали бути зрозумілими сьогодні. Втрачений той зв'язок, який би дав змогу зрозуміти давні формулювання (Бражников, 1972, с. 18–19).

Найпростішими видами теоретичного керівництва є азбуки, котрі просто перераховують невменні знаки та фіти із розміщеними над ними графічними зображеннями. У більшості випадків у назвах невменних знаків ініціали пишуться з великої букви чорнилом або виділені кіновар'ю, наступні букви, як правило, пишуться чорнилом, Графічні зображення невменних знаків над словами пишуться чорнилом. Написання невменних знаків та фіт відокремлюються одне від одного крапками, проставленими чорнилом або кіновар'ю.

Більш упорядкованими є азбуки, у яких спочатку йде перелік невменних знаків, а потім фіт. Інколи ця структура порушується і фіти можуть бути розташовані серед простих невменних знаків. Зустрічаються азбуки, де фіти розбиті на дві або три групи вперемеж між простими і складеними невменними знаками.

Перед тим, як перейти до палеографічного аналізу півчої азбуки, потрібно зазначити, що *Збірник* (б. р.) ф. 160, № 614 написаний приблизно в 40-60-ті роки XVI ст. Загальна кількість збережених арку-

шів 634. Збірник частково розбитий і неповний, він має сліди замокання. Після реставрації рукопису в XVII ст. була порушена послідовність аркушів у рукописі. Формат рукопису папір 4 (197x142). Текст рукопису написаний півуставом XVI–XVII ст.

До збірника входять:

– неповний Ірмологій арк. 38–95 (Ірмоси 4–8 гласів), можливо, на втрачених початкових аркушах були Ірмоси 1–3 гласів;

– Октоїх арк. 97–203, який включає малу та велику вечірні, утреню, богородичні та денні хрестобогородичні;

– Стихирар Мінейний арк. 204–357 (стихири, славники, тропарі);

– Тріодь Пісна і Цвітна арк. 358–503 (стихири, славники, тропарі, канони, кондаки);

– Обиходні демественні піснеспіви арк. 505–517 (херувимська пісня, прокімен, кіноник, задостойники, псалом).

Далі йдуть різноманітні піснеспіви, серед яких: світильні і стихири євангельські, подобни на 8 гласів, недільні піснеспіви Октоїха, величання на свята, тропарі недільні та богородичні, Ірмоси, Пасхалія, сідальні з Мінеї, псалми.

На арк. 95 зв.– 96, між Ірмологієм і Октоїхом знаходиться півча азбука, яка починається словами «Имена. Знаменїю. Петью». У цій азбуці немає пояснень щодо виконання невменних знаків, у зв'язку з цим можемо зарахувати її до одних із перших, що входять до складу так званих азбук-переліків.

Починається азбука зі знаку **«Паракли»** (Параклит) , він має кілька різновидів: «Параклит с оттяжкою», «Параклит с отсечкою», «Параклит с подчашием», «Параклит с подверткою».

Паракліт з давньогрецької мови παρακλητος – примиритель, людина, яку закликають на допомогу, для заспокоєння. Графічне зображення в цій азбуці вказує на «Параклит с отсечкою», що тотожний четвертній ноті. Як стверджує М. Качмар (2018), тривалість цього знаку «відповідає половинній тривалості». Існує інша гіпотеза, висловлена протоієреєм Борисом Ніколаєвим (Николаев, 1995), що паракліт за своїм значенням подібний до прописної («красної») букви, яка пишеться на початку кожного піснеспіву і немає в сучасній нотації будь-якого аналогу. Цю думку підтримує М. Бражніков (Бражников, 1972), посилаючись на «толкования» знаків, де паракліт визначається як «послание святаго духа на апостолы» (с. 55). Дослідник припускає, що паракліт був «благословенням» всієї півчої азбуки. Майже постійне використання цього знаку на початку півчих азбук, на думку М. Бражнікова, пов'язано з використанням паракліта на початку вірша або рядка під час півчої практики (Бражников, 1972).

Наступним знаком є поєднання **«Статии со змеицой»** , хоча в тексті написано «Змеица». Це свідчить про те, що в середині XVI ст. самостійний знак «Змеица» утворює зі «Статиєй» складений невменний знак. Використання цього знака зразу після паракліту пояснити складно. Можливо, ми ще не повністю розуміємо значення знака «Змеици» в богослужбовій півчій практиці.

За ним слідують дві різновидності складного знака – **«Полъкоулизмы»** (полкулизми) і **«Коулизма»** (кулизма) . Останній знак складається з полкулизми, «статии закрытой малой» і «статии простой». Висота та послідовність звуків кулизми залежить від гласу і місця розташування в піснеспіві, а також від попередніх невменних знаків (Рис. 1).

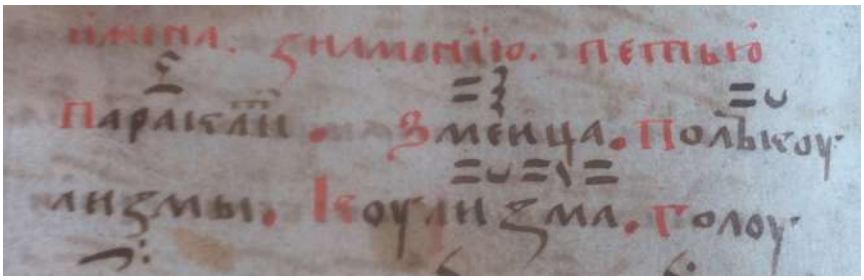

Рисунок 1. Фрагмент із Азбуки-півчої.
Figure 1. Fragment from the Alphabet of singing

«Голоубчикъ» (Голубчик) зазначений без його точного визначення, але за графічним зображенням можемо визначати, що це «голубчикъ борзый». Існує дві різновидності голубчика: «голубчикъ борзый» і «голубчикъ тихий» . Вони відрізняються графічним зображенням та виконанням: «голубчикъ борзый» – це поступальний рух двома четвертними вгору, «голубчикъ тихий» – це дві половинні ноти, які також поступово рухаються вгору.

ISSN 2410-1176 (Print) • Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 42 • ISSN 2616-4183 (Online)

«Стопица» – знак, що вказує на речитатив. Цей знак вказує на повторення одного тону і використовується на складах тексту, які не мають наголосу (Металлов, 1899). В азбуці подаються «Стопица» (проста), «С ъчко(мъ)», «З двема». В інших азбуках зустрічаються «Стопица с отсечкой» і «Стопиця с борзой пометой».

«Чашка». Існує два різновиди цього знака, і вони обидва подані в азбуці: це «Чашка» і «Полнаѧ».

. Перший знак означає рух мелодії вниз двома четвертними. Другий знак також означає рух мелодії вниз, але спочатку половина, а потім дві четвертні .

«Кроукъ» (Крюк) є одним із найважливіших невменних знаків. М. Успенський (Успенский, 1971) стверджує, що грецький вираз «вдаряю по струнам» дав візантійській семіографії невму «кремасту» (висящий). Згодом цей знак був запозичений старокиївськими півчими і отримав назву «крюк». На початку азбуки вказується знак крюк, а потім всі наступні його різновиди подаються без вказівки на сам знак: «Кроукъ» (простий), «Мрачный», «СвѢтлы» (светлий), «С ъклако(мъ)» (с облаком), «С подчаши» (с подчашием).

У середині азбуки є складений знак **«сорочано(ж)ка»**; її графічне зображення складається зі знаку крюка, над яким знаходиться сороча нога. Наприкінці азбуки подається **«КроутрисвѢтлый»** (крюк трисветлий) із вказівкою назви знака. Це пояснюється тим, що він стоїть окремо від групи крюків. Згідно зі старовинними азбуками найнижчим з усіх є «Кроукъ» (простий). «Мрачный» буде вже вище простого, «СвѢтлы» – вище «Мрачного», «Трисветлый» – вище «СвѢтлого». Існують і такі різновиди складених крюків: «С отѧжкой», «С отсечкой», «С подверткой», «С ломкой», «Светлий с сорочьей ножкой».

«Скамейка» або «Скамейца» має такі підвиди: «Скамейка», «С отѧжкой», «С облачко», «Тихаѧ», «С по(д)чаши(ем)». В азбуці зустрічаються тільки два різновиди: «Скамейка» і складений знак «С почаши» (подчаши). Проста «Скамейка» – це рух мелодії вгору, а саме: двох четвертних. «Тихаѧ» також означає рух мелодії вгору, але двома половинними.

Графічне зображення **Стрели** складається із статії та риски. Маючи велику кількість різновидів, «Стрела» за тривалістю рівна цілій ноті. В азбуці є такі її види: «Стрела» (проста) , «Мрачнаѧ», «СвѢтлаѧ» , «Събылако(м)», «С почаши», «Поводнаѧ» , «Поездная», «Громнаѧ». У середині азбуки є складений знак «Немка стрелою» , який включає крюк с подчашием, статію (просту), дуду, голубчик борзий та «палку воздернуту». Наприкінці азбуки знаходиться «Стрела с полукры(ж)» (Стрела с полукрижем); можливо це помилка переписувача, оскільки за графічним зображенням це є «Стрела мрачнаѧ съ крыжом» . Взагалі різновидів простих і складених стрел, за нашим спостереженням, нараховується 44.

В Азбуці-переліку після різновидів «Стрел» розташована **«Статиа»** та її різновиди: «СвѢтлаѧ», «Мранаѧ», «Закрытаѧ». Д. Разумовський (Разумовский, 1886) та С. Смоленський (Смоленский, 1888) стверджують, що «Статиа» (проста) або «Мранаѧ» наприкінці рядка більш тривала і після її звучання має бути пауза перед початком нової строки.

Наприкінці азбуки знаходиться складений знак **«Статиѧ запятаѧ»**. Зазвичай «статии» ставляться наприкінці піснеспівів. Вони також мають свою ієрархію, починаючи із самої низької до високої, у такому порядку: «Съ крижем», «Съ запѧтой», «Запѧтаѧ с крыжем», «Статиа» (проста), «Мрачнаѧ», «СвѢтлаѧ», «С сорочножкой». Також С. Смоленский (Смоленский, 1888) зазначає, що «Крыж» і «Запѧтаѧ» скорочують тривалість «Статии» на одну четвертну.

«Палка» вказує на рух мелодії вниз. У тексті подаються три різновиди: «Палка» (проста), «СвѢтлаѧ», «Въздерноутаѧ» (вздернутая). Потрібно зазначити, що в подальшому «СвѢтлаѧ» не зустрічається в інших рукописах; можливо, цей знак був замінений одним із таких: «Палкою с отсечкой», «Палкою с подверткою» або «Палкою с ломкой». Знак палки переважно використовується наприкінці піснеспіву, позначаючи зупинку в співі або його закінчення.

Фіти – це зашифровані наспіви у вигляді згрупованих окремих невменних знаків. Фітні знаки переважно мають у своєму складі букву фіта, яка в азбуках постає і як окремий знак. На думку М. Бражнікова (Бражников, 1972), сама фіта не має «самостійного півчого значення» (с. 38). У піснеспівах, нотованих невменними знаками, знак фіта окремо не зустрічається. Навколо фіти групуються прості та складені знаки, утворюючи розширені мелодійні наспіви.

У цій азбуці після «вздернутої» (палки) йдуть такі фітні знаки: «Фита» (проста) , «Све(т)лаѧ» (фіта, статія светлая), «Мрачнаѧ» (статія (проста), фіта, статія мрачная), «ЗѢлнаѧ» (стрела (проста), сложитіє, рог, фіта, статія закрита і статія светлая).

Наступним знаком вказаний **«Крыжъ»**, але графічне зображення подається у вигляді «Запѧта съ крыжом», рівняється половинній ноті (Металлов, 1899). Цей знак використовується для позначення

низьких звуків на початку піснеспіву або рядка. За іншими даними, «Крыжъ» ставиться тільки наприкінці піснеспіву і відповідає цілій ноті зі знаком фермати (Металлов, 1899; Николаев, 1995).

Знак **«Челюстка»** означає цілу ноту. Цей знак переважно використовується наприкінці мелодичного звороту, він складається зі «стопиці та запятої» (Качмар, 2018).

«Двавчо(л)ну» (Два в човні) . Цей знак зображений у вигляді крюка з двома рисками в середині. Над буквою «о» зображено «облачко съ запѧтой». Прийнято вважати, що тривалість цього знаку чотири четвертні. У більш пізніх півчих азбуках зустрічаються складені знаки: «два в челну» з поміткою «качка» , що відповідає та «два в челну» з поміткою полкулизми большой в перекладі на сучасну нотацію має такий вигляд (Крюковой букварь, 2015).

Знак **«Паоу»** (Паук) та наступний за ним «Великий» зображується у вигляді крюка, зверху якого знаходиться «запята». В «Азбуке» В. Металова (Металлов, 1899) можемо бачити знак «Паук со статьей» . «Крюковой букварь» графічно подає «Паука со статьей» називаючи цей знак «Паук большой».

Є ще один різновид складеного знака – це «Паук великий», який складається із «статьи закрытой малой, статьи простой и собственно паука» (Бражников, 1972, с. 35). Слово «паук», на думку Д. Разумовського (Разумовский, 1886), має грецьке походження. В. Металов (Металлов, 1912, с. 43) заперечує і стверджує, що це слово – руське. Тривалість, висота і направлення звуків «паука» в гласах визначається по-різному.

«Хамила» складається із двох зап'ятих і чашки. Висота цього знаку залежить від гласу та висоти попереднього невменного знаку і за тривалістю, за одними даними, рівняється четверті, а за іншими – цілій ноті (Николаев, 1995). Наступний звук триває цілу ноту. Мелодія може рухатися або вгору, або вниз залежно від певного піснеспіву.

«Дербица» складається з двох ком та палки. Це чотири четвертні, які рухаються вгору. Цей знак в більшості випадків використовується в поєднанні зі «Статею с подверткой».

«Сложитиѧ» має дев'ять різновидів. В азбуці-переліку подається «Сложитиѧ» (просте), що означає рух мелодії вниз двома четвертними. Наприкінці азбуки є знак «Сложитиѧ запѧтой» , це також рух мелодії вниз, але до двох четвертних додається половина нота .

«Трѧска» за своїм виконанням відрізняється від інших «Стрел». Є певні різновиди цього знаку, які характеризують спосіб виконання та ритмічну послідовність: «Трѧсогласнаѧ с борзой пометой» , «Трѧсогласнаѧ с тихой пометой» , «Трѧсострельнаѧ», «Трѧсовозводнаѧ» .

Знак **«Сороча но(ж)ка»** (нога), на думку М. Бражнікова (Бражников, 1972, с. 56), не має самостійного півчого значення. Цей знак зустрічається в півчих азбуках і як самостійний, і як додатковий до інших невменних знаків, а саме: при «Крюку» (простому), «Стреле» (простой), «СвЂтлой». Та все ж дослідник припускає, що в XV–XVI ст. «Сороча нога» мала самостійне півче значення. В. Металов (Металлов, 1899) зазначає, що «Сороча нога» значно частіше використовувалася зі стрілами, такими як «Крыжевой», «СвЂтлой», «Поводной», «Громной», «Громомрачной», «ГромосвЂтлой», «ГромосвЂтлой с крыжом», «Громомрачной с крыжом» (с. 23).

Знак **«Ключи»** (ключик) написаний без останньої букви «к». Пропуски останніх букв у назві знака часто трапляються в півчих азбуках (наприклад, у цій азбуці назва невматичних знаків «Паракли», «Паоу»).

Знаки **«Мечикъ»** і **«Ѯсока»** в азбуці-переліку мають однакове графічне зображення. Знову помилка автора у графічному зображенні знаків. «Мечикъ» зображений вірно , а «Ѯсока» повинна мати такий вигляд .

«Рожокъ» ставився наприкінці піснеспіву і за тривалістю був рівний цілій ноті. Інформації про цей знак дуже мало, можливо, це пов'язано з тим, що він з часом вийшов із використання. У «Крюковому букварі» (*Крюковой букварь*, 2015) згадується знак **«Рог»** , який зустрічається в таємнозамкнених накресленнях лиць, а у старообрядців використовується для позначення останнього звука в піснеспіві і є тотожний крижу (Николаев, 1995).

Наприкінці азбуки розташована друга група фітних знаків: «КѮбыла» : (дві хвилясті лінії, полкулизма большая, статія светлая), «Перевѧскаѧ» : (голубчик борзий, крюк светлий с подчашием, полкулизма, фіта, зміїца і статія светлая) «Фита двочєлнаѧ» : (голубчик борзий, сложитіє, крюк светлий, змеїца, фіта, змеїца; крюк светлий, статія закритая, сложитіє, два в челне, фіта, сложитіє і статія светлая), «Фита тристрЂлнаѧ» : (стрела (проста), сложитіє. Статія закритая; стрела (проста), сложитіє, фіта, стрела і статія светлая), «Громогласнаѧ» : (крюк светлий, статія закритая, зміїца, фіта, полкулизма і статія светлая). У першому слові «КѮбыла» друга буква зображена у вигляді омеги. В подальшому в цьому

ISSN 2410-1176 (Print) • Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 42 • ISSN 2616-4183 (Online)

слові замість омеги зображена буква «о». Букву омегу з великим апострофом зустрічаємо в назві знаку «Ѿсока».

«Запѧтаѧ» означає рух мелодії вниз. В інших рукописах зустрічається «Запѧтаѧ с отсечкой» і «Запѧтаѧ с крыжем». Останній складений знак використовується на початку піснеспіву або рядка.

Остання група фітних знаків, а саме: «Кобыла», «Кобыла изьжеребѧты» мають назви, які повністю написані кіновар'ю, а не тільки ініціалів, як у розглянутих вище. Три знаки «Кобыла» в різних варіаціях на початку мають дві хвилясті лінії, які розташовані одна над одною і нагадують обрис кобили. У другому варіанті над словом «Кобыла» хвилясті лінії розташовані в перевернутому вигляді, а під самим словом кіновар'ю хвилясті лінії зображені у звичайній формі, як у першому і в третьому варіанті. На сьогодні ми не маємо пояснення, чому в другому варіанті «Кобыла» має два дзеркальних графічних зображення. Фітний знак «Клѧчѧ» має особливе виділення, у ньому і назва, і графічне зображення написані кіновар'ю. Потрібно зазначити, що в цілому графічне зображення майже ідентичне з фітним знаком «Кобыла», але паралельні лінії на початку мають не хвилясту форму, а ламану лінію (Рис. 2).

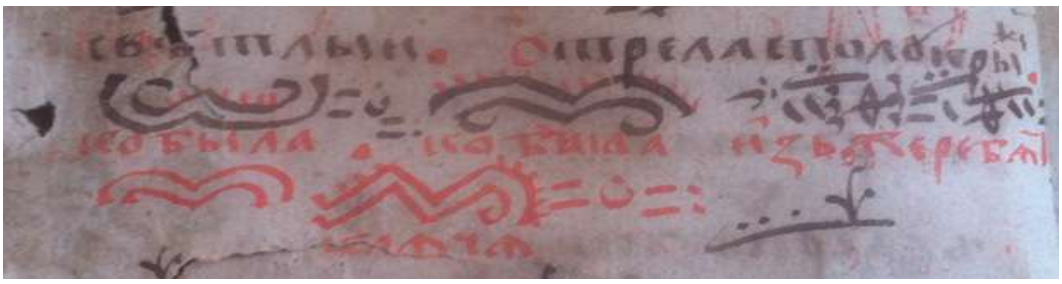

Рисунок 2. Фрагмент із Азбуки-півчої
Figure 2. Fragment from the Alphabet of singing

У праці Л. І. Альохіної та Л. В. Кондрашкової (Алехина & Кондрашкова, 2018) аналізується рукопис 1510-х рр., РГБ. Ф. 304/I. № 411. Л. 67, де зустрічається цей фітний знак. Автори стверджують, що фітний знак «Кобыла» з довгим розспівом зустрічається доволі рідко. Перша його фіксація була в рукописах наприкінці XV ст. і використовувався цей фітний знак до першої половини XVII ст.

Висновки

Палеографічний аналіз азбуки із *Збірника* ф. 160, № 614 дав змогу виявити певні закономірності, знайти спільні риси й відмінності з іншими півчими азбуками. Під час проведення дослідження було виявлено певну послідовність, характерну для півчих азбук: у процесі формування півчих азбук існувала певна послідовність, коли на першому місці ставилася назва невменного знаку, а потім його різновид без повторення назви знаку. Потрібно зазначити, що зазначене правило не завжди дотримувалося, інколи автори його порушували.

Розглядаючи півчі азбуки, ми зіткнулися із проблемою різноманітних варіацій написання знаків. Одним із самих проблематичних питань є те, що в азбуках досліджуваного періоду бувають випадки, коли знаки мають однакову назву, але різне графічне зображення, або навпаки, однакове графічне зображення, але різні назви знаків. Все це ускладнює дослідження невменного нотопису XV–XVII ст. Тому, щоб мінімізувати кількість помилок в аналізі азбук, потрібно проводити дослідження більш комплексно, зважаючи на послідовність знаків та їхнє графічне зображення. Також потрібно враховувати можливі помилки автора – і в назві того чи того знаку, і в його графічному зображенні.

Наповнення невменними знаками азбук відбувалося відповідно до їхнього використання під час півчої практики. Як правило, в азбуку вносилися ті знаки, котрі вважалися найважливішими у виконанні церковних піснеспівів. Більшість півчих азбук XV–XVII ст. є дуже подібними за складом невменних знаків, незважаючи на деякі відмінності.

Невменні знаки можна поділити на чотири групи: перша група – це знаки, які не мають різновидів (хаміла, дербіца, труба, осока); друга – ті, що мають кілька своїх різновидів (кулизма, чашка, палка, запятая); третя – мають свої певні групи (тряска, сложитія, скамеїца); четверта – мають групи і підгрупи (стрели, крюки, статії). Кожна з цих груп має складені знаки, які утворюються від їхнього об'єднання з добавлянням особливих знаків (отсечки, подчашия, облака, сорочої ноги й ін.) та вказівних помет

(борзої, тихої, ломки, качки тощо). Цей поділ на групи є доволі умовним, оскільки можливі коливання невменних знаків між сусідніми групами, що й визначає актуальність процесу подальшого дослідження Стовпового (невменного) нотопису.

Список використаних джерел

Алехина, Л. І., & Кондрашкова, Л. В. (2018). Праздники певческие – рукопись последней четверти XVII века из «церкви Воскресения Христова, что в Кадашеве». В *Кадашевские чтения, Сборник докладов конференции* (Вып. 12, с. 163-183). Музей «Кадашевская слобода». http://www.kadashi.ru/images/kadchteniastatii/22_%20 Кадашевские%20чтения.pdf.

Бражников, М. В. (1972). *Древнерусская теория музыки: По рукописным материалам XV–XVIII веков*. Музыка.

Збірник (б. р.). (Фонд 160, Справа 614). Інститут рукопису НБУВ, Київ.

Іванова, О. А. (2016). *Кирилична рукописна книга XVI століття з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*: *Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней*. НБУВ.

Іванова, О. А., & Дубровіна, Л. А. (2003). Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI століття у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В *Рукописна та книжкова спадщина України* (Вип. 8, с. 71-79). НБУВ.

Качмар, М. (2018). Азбука кулизмяного ірмологіону XVI ст. *Українська музика, 1*, 115-119.

Крюковой букварь (2015). Дьячье око. http://dyak-oko.mrezha.ru/bukvar/lesson1.html.

Металлов, В. М. (1899). *Азбука крюкового пения. Опыт систематического руководства к чтению крюковой семиографии песнопений знаменного роспева, периода киноварных помет*. Синодальная типография.

Металлов, В. М. (1912). Богослужебное пение Русской Церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным. В *Записки Московского археологического института* (Т. 26). Печатня А. И. Снегирёвой.

Николаев, Б. Н. (1995). *Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения*. Научная книга; Талан.

Разумовский, Д. В. (1886). *Теория и практика церковного пения*. Типография О. О. Гербека.

Смоленский, С. В. (1888). *Азбука знаменного пения (извещение о согласнейших пометах) старца Александра Мезенца*. Типография Императорского Университета и типо-литография Н. Данилова.

Успенский, Н. Д. (1971). *Древнерусское певческое искусство*. Советский композитор.

References

Alekhina, L. I., & Kondrashkova, L. V. (2018). Prazdniki pevcheskie - rukopis poslednei chetverti XVII veka iz "tcerkvi Voskreseniia Khristova, chto v Kadasheve" [Singing holidays - manuscript of the last quarter of the 17th century from the "Kadashev Church of the Resurrection of Christ "]. In *Kadashevskie chteniia, Conference Papers* (Iss. 12, pp. 163-183). Muzei "Kadashevskaia loboda". http://www.kadashi.ru/images/kadchteniastatii/22_%20Kadashevskie%20 chteniia.pdf [in Russian].

Brazhnikov, M. V. (1972). *Drevnerusskaia teoriia muzyki: Po rukopisnym materialam XV-XVIII vekov [Old Russian Music Theory: Based on Manuscript Materials of the 15th – 18th Centuries]*. Muzyka [in Russian].

Ivanova, O. (2016). *Kyrylychna rukopysna knyha XVI stolittia z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: Istoryko-kodykolohichne doslidzhennia. Albom filihranei [Cyrillic manuscript of the 16th century in funds of Institute of Manuscripts of Vernadskyi National Library of Ukraine: Historical-codicology research. Album of filigree]*. VNLU. [in Ukrainian].

Ivanova, O. A., & Dubrovina, L. A. (2003). Pivchi bohosluzhbovi knyhy u repertuari rukopysnykh knyh XVI stolittia u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Singing liturgical books in the repertoire of 16th-century manuscripts in funds of Institute of Manuscripts of Vernadskyi National Library of Ukraine]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]* (Iss. 8, pp. 71-79). VNLU. [in Ukrainian].

Kachmar, M. (2018). Azbuka kulyzmianoho irmolohionu XVI st. [The alphabet of the kulyzmian irmologian of the 16-th century]. *Ukrainska muzyka, 1*, 115-119. [in Russian].

Metallov, V. M. (1899). *Azbuka kriukovogo peniia. Opyt sistematicheskogo rukovodstva k chteniiu kriukovoi semiografii pesnopenii znamennogo rospeva, perioda kinovarnykh pomet [Book of plain chant(kriuki) notes. The experience of a systematic guide for kriuki semiography of the songs of the znamenny chant, the period of cinnabar litters]*. Sinodalnaia tipografiia [in Russian].

Metallov, V. M. (1912). Bogosluzhebnoe penie Russkoi Tcerkvi v period domongolskii po istoricheskim, arkheologicheskim i paleograficheskim dannym [Liturgical Singing of the Russian Church in the pre-Mongol period according to historical, archaeological and paleographic data]. In *Zapiski Moskovskogo arkheologicheskogo instituta [Notes of the Moscow Archaeological Institute]* (Vol. 26). Pechatnia A. I. Snegirevoi [in Russian].

Nikolaev, B. N. (1995). *Znamennyi raspev i kriukovaia notatciia kak osnova russkogo pravoslavnogo tcerkovnogo peniia [Znamenny chant and kriuki notation as the basis of Russian Orthodox church singing]*. Nauchnaia kniga; Talan [in Russian].

Razumovskii, D. V. (1886). *Teoriia i praktika tcerkovnogo peniia [Theory and practice of church singing]*. Tipografiia O. O. Gerbeka [in Russian].

Smolenskii, S. V. (1888). *Azbuka znamennogo peniia (izveshchenie o soglasneishikh pometakh) startca Aleksandra Mezentca [Hornbook of the Znamenny singing (Notice of Concerted Marks) of the Elder Aleksander Mezenets]*. Tipografiia Imperatorskogo Universiteta i tipo-litografiia N. Danilova [in Russian].

Uspenskii, N. D. (1971). *Drevnerusskoe pevcheskoe iskusstvo [Old Russian singing art]*. Sovetskii kompozitor [in Russian].

Zbirnyk (n.d.). (Fund 160, File 614). Institute of Manuscripts of Vernadskyi National Library, Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 25.02.2020

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ «АЗБУКИ-ПЕВЧЕЙ» ИЗ РУКОПИСНОГО СБОРНИКА XVI В.

Подгорбунский Николай Анатольевич
Кандидат исторических наук, доцент,
Киевский национальный университет
культуры и искусств, Киев, Украина

Цель работы – палеографический анализ певчей азбуки из рукописного сборника XVI в. и выявление характерных особенностей ее формирования. Методология исследования включает системный анализ, который способствовал осмыслению рукописных певчих азбук-перечислений. Для определения временных и количественных характеристик исследуемого материала использованы статистический и хронологический методы. Сравнительный анализ позволил установить логические закономерности формирования азбук-перечислений. Актуальность публикации связана с растущим интересом к музыкальному наследию Украинской Православной Церкви. Насущной необходимостью является обстоятельное исследование коллекций богослужебных певчих сборников, состояние которых с каждым годом ухудшается и увеличивается риск потери ценного материала. Научная новизна исследования определяется тем, что рассмотрена певчая азбука из рукописного сборника XVI в., проведены ее палеографическое описание и сравнительный анализ невменных знаков. Выводы. Палеографический анализ певчей азбуки позволил выявить общие черты в формировании ее невменными знаками. Также определены некоторые отличия с другими азбуками в подобных рукописных сборниках. Наполнение невменными знаками азбук происходило в соответствии с их использованием во время певчей практики. Как правило, в азбуку вносились те знаки, которые считались наиболее важными в исполнении церковных песнопений. Большинство певчих азбук XV–XVII вв., несмотря на некоторые различия, очень похожи по составу невменных знаков. Проведена градация невменных знаков на четыре группы от самых простых, не имеющих разновидностей, до составных, которые делятся на группы и подгруппы. Невыясненным остается вопрос расшифровки невменной нотации, которая сопровождает богослужебные тексты. Решить данную проблему возможно при объединении усилий украинских ученых-медиевистов и активному сотрудничеству с учеными западноевропейских стран.

Ключевые слова: рукописный сборник; песнопения; азбука-перечисление; нотация; невменные знаки; фиты

PALAEOGRAPHIC DESCRIPTION OF THE “ALPHABET OF SINGING” FROM THE MANUSCRIPT COLLECTION OF THE 16th CENTURY

Mykola Pidhorbunskyi
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine

The purpose of the work is the palaeographic analysis of the alphabet of singing from the manuscript collection of the 16th century and revealing of the characteristic features of its formation. The research methodology includes the system

analysis, which promoted the comprehension of manuscript singing alphabet lists. For the determination of temporal and quantitative characteristics of the studied material statistical and chronological methods were used. The comparative analysis made it possible to establish the logical regularities of alphabet lists formation. The importance of the publication is connected with a growing interest to the musical heritage of the Ukrainian Orthodox Church. The urgent issue is the fundamental research of the collections of liturgical singing, which are deteriorating from year to year and the risk to loose the valuable material is increasing. The research novelty is determined by the fact that the singing alphabet from the manuscript of the 16th century was analysed, its palaeographic description and comparative analysis of neume signs were carried out. Conclusions. The palaeographic analysis of the singing alphabet made it possible to identify common features in the formation of neume signs. Certain differences with other alphabets in similar manuscript collections are also determined. Neume signs were introduced into alphabet in accordance with their use during the singing practice. As a rule, the signs, which were considered the most important in the performance of church chant, were introduced into the alphabet. The most of the singing alphabet of the 15–17 centuries despite certain differences are very similar in the composition of neume signs. The distribution of neume signs into four groups was performed in the following way: from the simplest that have no subvariants to compound that are divided into groups and subgroups. The question of decoding of the neume notation that goes with liturgical texts is left unsolved. It is possible to solve this problem by combining efforts of Ukrainian medieval scholars and active cooperation with scientists of the Western European countries.

Keywords: manuscript collection; chants; alphabet list; notation; neume signs; theta